

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

*

HATODIK EVFOLYAM.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KIADÁSA

1896.

TARTALOM.

	Lap
Kazinczy Ferencz és Molière fordításai. <i>Bayer József</i>	257
Bullinger Henrik és a magyar reformáció. <i>Ráth György</i>	273
Ozorai szentírás fordításai. <i>Dr. Rupp Kornél</i>	290
Az ősmagyar csillagos ég. <i>Kandra Kabos</i>	309

Adattár :

Fábián Gábor levelei Édes Alberthez. <i>Lévay József</i>	320
Adalékok Salamon Ferencz családjának történetéhez. <i>Téglás Gábor</i>	332
Részletek Kisfaludy Sándor magánéletéből. <i>Demek Győző</i>	335
Népmeséink történetéhez <i>Dr. Dézsi Lajos</i>	345
Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. (Ötödik közl.) <i>Dr. Récsényi Viktor</i> ...	350
Arany János műfordítási töredéke. <i>Versényi György</i>	363
Jászay Pál naplója. (Tizenegyedik közl.) <i>Czékus L.</i>	364
Codexeink forrásai II.	377
Egy sajtóhiba története. <i>Borovszky Samu</i>	379

Ismertetések, bírálatok :

Beóthy Zsolt. A magyar irodalom kis-tükre. <i>Sz.</i>	380
Ferenczi Zoltán. A kolozsvári nyomdászat története. <i>Versényi György</i>	381
Hibaigazítás	382

Irodalomtörténeti Repertorium. <i>Hellebrant Árpádtól</i>	383
---	-----

—

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása : *Halas*.

KAZINCZY FERENCZ ES MOLIÈRE-FORDÍTÁSAI.

Kazinczy élesen látó szeme már a kilenczvenes évek felbuzdulása előtt észrevette, melyik azon műfaj, melynek művelésére nemcsak hogy a legnagyobb szükségünk van, de a melynek nemzeti, közéleti hatása is a legszebb sikerek kilátásával kecsegtet: A színészet megteremtésében és lehető gyors fölvirágoztatásában látván a hazai nyelv kifejlesztése és terjesztése, valamint a nemzeti megerősödés leghathatósabb eszközét, összes erejét a drámára fordította s a 90-es évek elejével »Külföldi Játzszíne« kiadásával, nemcsak a közvetlen legnagyobb szükségén akart segíteni, de oly műveket is óhajtott jó fordításokban nyújtani, melyek mintakül szolgálhatnak kezdő drámaíróinknak. Az első kötet, németből, Schröder után fordított *Hamlet*-jével meg is jelent, a másodikba *Clavigot*, *Galotti Emiliát* és Gotter *Medea*-ját; a harmadikba a *Genuai zendülés*-t és Bürger után *Macbeth*-et szánja. Az ő buzdítására munkába veszik: *Fehér György* Racine összes drámáit; *Bárány János* Don Carlost, *Kovács Ferencz* és *Darvas János* Schiller más két drámáját. Ez a közel jövő munkarendje. Bizonyára néhány év belé forog, míg elkészülnek vele, de az idő gyors munkára serkent, ennek pedig legveszedelmesebb ellensége a tervtelen kapcsolódás, az erők szétforgácsolása épúgy, mint az erők túlbecsülése.

Kazinczyban a reformátorok sok jó tulajdona van meg. Maga fölöttébb munkabíró, aki mégis jól tudja, hogy lelkes tanítványok nélkül eszméi diadalra nem fognak jutni soha. De ő szeret is, tud is barátokat szerezni. Az életkor azon határát érte el, midőn felajánlott barátsága a fiatalabb írók bizalomra gerjeszti, aki ennek következtében nem félhet attól, hogy a zsémbeskedő öregség veszélyeit kell az új barátság kedvéért elviselnie, hanem inkább megtisztelve érzi magát az oly közeledés által, mely tiz évet nem tart korkülönbségnek, midőn magasb érdekekért kötött benső viszonyt

forog szóban. Barátsága nem protectorkodó leereszkedés, de őszintén felajánlott szövetség. Lelkesedése az ifjúé; tervelgetése az ábránd és komoly meggondoltság vegyülete s így kettős szálakkal fűzi magához a legifjabb írói nemzedéket: csapongó reményeivel és komoly, határozott, céltudatos terveivel Kazinczy nem tolakodik az irodalmi élet központjába; de esze, ízlése, jó modora, határozottsága, munkakedve és munkabírása, sokattudása, társadalmi helyzete, úrius jó módja, társadalmi előkelő összeköttetései, mind egyenkint és összevéve munkálnak oda, hogy köréje mint feje köré csoportosuljon a magyar író világ régi és új nemzedéke egyaránt. Fordít és eredetieket ír; folyóiratot szerkeszt és levelezéseivel igyekszik rendbe hozni az irodalmi központ hiányából folyó összevisszaságot; sőt annyira megy, hogy maga kész színészkedni, ha nem akadna más, Hamlet címűszerepének eljátszására. Tetterő lüktet minden érében és éppen az ebből következő szereplési vágy, igazi szereplő képességek társaságában teszi őt azzá, amit irigyei sem tagadhatnak tőle el: az irodalmi mozgalom legalkalmasabb vezérévé. És ha tekintetbe vesszük, hogy irodalmi központot alkotó társaság hiányában, íróvilágunk a teljes szétzúllás útjára jutott, annak egy személy körül való csoportosulását kell annak az egyetlen módnak tekintenünk, mely alkalmas volt irodalmi életet teremteni, helyesebben: megmenteni, összetartani tanácstalanul tévelygő íróink elszórva működő kisebb csoportjait.

A főntebb jelzett munkaterv, a lelkesedés első évének gyümölcse s már is mily kedvező oly annyira elhanyagolt drámairomdalmunkra! Kazinczyban meg van még a kedv is ahhoz, hogy távol az ország középpontjától, egy eszme kedvéért együvé toborozza, együtt is tartsa íróinkat. Ő Kassán is a központjába jut az irodalmi élet hatalmas sodrának, mert nem kimélve fáradságot, maga keresi föl azokat, a kiktől joggal vár sokat s a kiktől jót remélni a kölcsönös lelkesedés bátorítja föl. A távolság nem lohasztja, inkább fokozza kedvét az irodalmi régi barátságok megújításához és az újak megkötéséhez. Érzi, tudja, hogy e szövetekezések meg-nemesítésére nagyon szükséges a barátság bensősége, mely jóakarót lát a határozott utasításban is, hamisság nélküli őszinteséget a korholásban, igaz szeretetet az irodalmi célokért létesített egysülésben. Ő a vezér és jóbarát kettős feladatát ügyesen tudja összeegyeztetni és ép azért, mert sohasem parancsolgató, engedelmes követőkre talál, s mert barátsága nem érzelmi zsarnokság,

lelkes követőinek igaz bálványa. Ha egyéb nem, a néhány év alatt elkészült dráma-fordításoknak valóban rengeteg száma mutatja, hogy Kazinczy nemcsak korát értette meg, de a kor is az ő intő szavát.

Midőn Budán jár mint a visszakerült szent korona őrizetére kirendelt Abauj-megyei küldöttség egyik tagja, elittasúl lelke a tündéri látványtól. Hazája opium-álmából fölébredve, új életet kezd. A sokaságot lelkesedni látja nemcsak a politikai élet kinálkozó, rég nélkülözött izgalmiért, hanem a közélet nemzeti irányaiért is. Ez a kor lelkesül, lelkesít. Izgalma, tüze átragad mindenkire s gyorsan akar haladni annyit, hogy méltó lehessen nyugati Európa nagy nemzeteihez. Ép most kezd a távol nyugaton, a bálványozott »grande nation« egy új fejezetet történetében, szakítva hagyomány-nyal, ledöntve hamis bálványait. A szabadság ébredő korának hajnali pirját mi is észrevettük. Káprázat fogja el a szemet e szokatlanul nagy fény láttára, melynek ragyogása a távolság arányában nem fogyni, de növekedni látszik. A szabadság tavaszi frissességű levegője üdíti föl a lelkeket s a hosszú, vésszes tétlenséget, forradalmi lázasság váltja föl a politikában, az irodalmi- s a közéletben. *Török Zsigmond* díjat tűz ki *Montesquieu* L'esprit des lois-jának lefordítására. Maga Kazinczy 1790 február havában hozzá fog *Rousseau* Contrat socialjának fordításához és 1793 október havában már azt írhatja Cskonaynak, hogy »manuscriptumban készen van.«¹ Kazinczy mélyre látó szemei csakhamar észreveszik, hogy politikai szabadság nélkül nincs nemzeti közélet, nem fejlődhetik nemzeti irodalom. Ezt látszik bizonyítani leveleinek az a helye, mely Hamlet lefordításának magyarázatául szolgál.² A Hamlet személye, valamint apja szellemének megjelenése által keltendő borzadályban és rémületben olyasmit lát, ami »nagyon analogizál Nemzetünknek mostani *nem rózsás színű* érzéseivel.« Ott látjuk őt Ráday oldalán, az első magyar színjátszó társaság szervezése körüli elkedvetlenítő munkában.

A szereplés e sokoldalúsága és e sokfélének megbirása adja meg Kazinczynak a tolokodás nélküli elsőséget. Míg mások szereplésükkel egy-egy külön teret választva ki maguknak, külön

¹ Hadi és más nevezetes történetek 1790 II. 278. Kazinczy levelezése (Akad. kiadv.) II. k. 44 és 328. l.

² I. h. II. k. 81. lap.

csoportosúlnak a kor három főirányú tevékenysége terén, az egyik mint politikus, a másik mint író, a harmadik mint a társaséleti cselekvés munkása: addig az ő tetteje megbirja mind a hármát, társadalmi előkelősége, irodalmi műveltsége s a látottakon finomult ízlése révén. Csupán hetekre látogathat el az ország központjába, mely az 1790-iki országgyűlés megnyílásával, 1530 óta tartó szünet után először válik ismét a politikai élet tűzhelyévé. De mintha a kormány megijedt volna attól a szokatlanul pezsdülő élettől, melyet az ország gyűlése Budán teremtett, néhány — alkotmányos vitában eltelt — hónap után, november havára már Pozsonyba rendeli az országgyűlés mindkét házát, hogy közelebb legyenek a birodalom mesterségesen csinált székhelyéhez: Bécshez. Az 1792-iki országgyűlés ismét Budán ül össze, de gondjuk van rá, hogy június 3-án megkezdett tanácskozása június 26-án befejeztessék, s a királyi záró beszéd hizelgő phraseológiája enyhítő tapaszt képezzen a be sem hegedt sebeken. A mily nehezen tud a politikai központ megalakúlni, ép oly nehezen megy az irodalmi központosítás is — természetesen egészen különböző okokból, de eredményében ugyanegy marad. A ki ez utóbbit, mint arra termett ember, a legjobban tudná megcsinálni: Kazinczyt, magán és egyéb ügyei tartják innen távol. Így aztán csak láthatatlan feje az íróvilágnak. Ezméit követik bár, de személyes érintkezése varázsától nem nyerhetnek közvetlen benyomásokat. Az első szintársulat összeállása az az esemény, mely az írók munkásságának irányát a központ felé tereli. Ha az irodalmi életnek nem is összes, de bizonyára legfontosabb tevékenysége benne központosul! A színészet fontosságát mindenki belátja s ha a távolság miatt nem állhat Kazinczy vezérként a mozgalom élére, ő a mozgató lelke annak mégis, és az ő talpraesett kezdeményezése talál folytatást *Endrődy János* »A Magyar Játék-Szin« című gyűjteményében, *Hatvani István* drámai fordításaiban, a Landerer által kiadott *Budai Theatrom* cz. játékszini vállalatban, sőt az *Erdélyi Játékos Gyűjteményben*. Kazinczy tudott tanítványokat nevelni, kik aztán mint az ő eszméinek letéteményesei, a közélet minden rétegébe elviszik, megkedveltetik, a drámairodalom és vele karöltve a magyar játékszín megteremtése első rendű fontosságának életrevaló gondolatát. Mig a tanítványok az anyagi előnyök gondolatától távol, nap-nap után hordják össze szorgalmuk gyümölcseit, addig Kazinczy nem kisebb buzgalommal készíti drámafordításait és már 1793 július

27-éről azt írhatja Kisnek, hogy *Hamletet* és *Lanasszát* ki is adta, ezenfelül készülnek, rész szerint készen is vannak *Miss Sara Sampson*, *Galotti Emilia*, *Macbeth*, *Sztella*, a *Testvérek* és *The-mistocles*.¹

És míg ő sokoldalú munkásságba elmerülve, a drámát minde- nekfölött látszik kedvelni, elkövetkezik az ő életének is a leg- drámaibb szakasza, kimondhatatlan kárára nemcsak ezen műfajnak, de az egész magyar irodalomnak is. Már 1794 augusztus havában megkezdik a Martinovics-féle összeesküvés igazi és mesterkéltén csinált részeseinek elfogatását s Kazinczy se kerülhette ki sorsát, mint a végzetnek szenvedésekre kijelölt áldozata. Börtönbe kerül, dohos, földalatti bűzhödtt fülkéknek gonosztevőkhöz méltó magá- nyába, hol hetedfél évet rabolnak el alkotásra legalkalmasabb éveiből. Leveleiből csak azt tudjuk meg, hogy a fogság anyagi buká- sát s szellemi ereje frissességének meglankadását vonta maga után. Minő veszteség érte irodalmunkat e sokszor keservesen fölpanaszolt fogság — a vizsanyerhetetlen 2387 nap — tartama alatt, azt abból a munkásságból sejtethetjük tán a legjobban, melyet vigasz- talásra és cselekvésre szoruló lelke, e testet kínzó, lelket bénító napok kétségbeesése közepette képes volt kifejtteni. Ha a Martinovics- féle összeesküvés részeseinek válogatás nélküli megbüntetése meg- torlás volt a francia király-gyilkolásért, meg a rémuralom vér- fagyasztó kegyetlenségeiért, ha a svéd király meggyilkolásának ténye szintén mint terhelő körülmény merült a magyar igazság- szolgáltatás ingatag mérlegébe, ha a francia forradalom férfainak örült tette miatt, *példa adása kedvéért*, bűnöst és büntelent, vétke- zőt és rajongót egyaránt meg kellett fenyíteni: akkor alig képzel- hető igazságtalanabb, embertelenebb ítélet, mint az, mely a magyar íróvilág sok jelesét s köztük kivált Kazinczyt oly börtönökre tudta kárhozatni, minőket csak a legelvetemedettebb gonosztevő, a leg- hitványabb államfelforgató, az embertársai életét leghidegebb vérről kioltani tudó bűnös érdemelhet. Kazinczynak börtönben töltött heted- fél éve, nemcsak az ő élete, de a magyar irodalmi élet egyik helyrehozhatatlan veszteségét jelenti. Igazán munkássága kellő közepéből ragadta ki őt a kiméletlen elfogatás. Levelezésének mind- inkább táguló köre mutatja, hogy nemcsak a haza legkiválóbb íróit számíthatja barátai közé, de előkészíti az irodalmi uniót Erdély-

¹ Levelei II. k. 298 lap.

lyel is. Születni látszott arra, hogy egyesítse a politikailag elkülönített két ország íróvilágát. Levelezéseivel bizonyítja, hogy a közös érintkezésnek ezt az új módját, az eszmék kicserélésének ezt a fölöttébb alkalmas eszközt semmiféle kormányrendszer meg nem akadályozhatja. Ennek csak most látták volna be óriási hasznát, hogy Thugut Ferencz vette át Kaunitz örökségét, aki korlátolt-ságra valló rendszerével a legvadabb reactio korát kezdi meg. Kazinczy egész kis írói kört teremt maga körül, melylyel a nagy-képű censurára tekintet nélkül közölheti terveit, és valósításuk módozatait. A Contrat Social bámulója és fordítója, ügyes terjesztő-jévé válhatik Rousseau ábrándos, de magvában sok egészséges eszmét rejtő rendszerének, Shakespeare, Goethe, Schiller, Lessing nagy tisztelője kitágíthatja íróink korlátoltabb szemhatárát. Az egy célra törő és mégis sokoldalú munka bajnoka, nemcsak irányokat jelölhet ki, de tudni fogja kiszemelni az író is, ki a neki való tevékenységi körre a legalkalmasabb. Tekintélyét mindenki elismeri, elsőségét csak néhány írgy társa vonja kétségbe, de akiket fölkeres és akik őt keresik föl, azok őszinte hiveivé válnak és benne látják az irodalom vezérletére legalkalmasabb embert. Így válik Kazinczy úgyszólván néhány év alatt, igazi lelki és egyéni érdemek alapján, az irodalmi élet eszméinek irányadó-jává. Minden közeledőt a barátság érzelmes melegségével fogad. Amit ma hizelgésnek gondolhatnánk vagy a hiúság dédelgetésének hihetnénk, az abban az időben a kor hangulatában leli magyarázatát, midőn az emberek könyezve ölelték át egymást s még a férfias komolysággal sem tartották összeférhetetlennek ellágyulni, érzelmeskedni oly alkalmakkor, melyek ma legfeljebb melegebb kézzorítás által nyernek a szokottnál ünnepélyesebb színezetet. Kazinczy valóban kifáradhatatlan a levélírásban, és ki ne érzékenyült volna el, ki nem válik föltétlen hivévé a fiatalabbak közül, midőn alkalmá nyílik tapasztalhatnia, hogy a tengernyi munka mellett Kazinczy időt szakít arra, hogy őt is méltónak tartja szeretettel teljes soraira, bizalmasan tegeződő barátságára! Ez a szerencsés és jól, idején alkalmazott modor éppen Thugut korában a rendesnél nagyobb eredményeket hoz létre, midőn a leplezetlen bizalmasság nemcsak a rokonérzésben való hitet, de a jellemzilárdságba vetett föltétlen bizalmat is jelentette volna.

A jó barátok szerető sorából ragadják ki őt. Ha sokan, ha a legtöbben martyrnak tudják vagy szeretik tudni, lehetetlen, hogy

gyanú ne férjen hozzá, midőn a pör hivatalos részletei a nagy közönség előtt ismeretlenek maradnak. Nymbusa csorbát szenved s csak hetedfél év sanyarúsága, emberfölötti szenvedése állítja azt vissza régi fényébe, midőn testben-lélekben megtörve, közelállóiban keserűen csalódván, bizalmatlansággal hányatott lelkében, az élet szokatlan gondjai kilátásával tér vissza a szülői házhoz, hogy ott új életet kezdjen. Várhatunk-e tőle a régihez hasonlító korlátlan bizalmat, föltétlen odaadást, önérdék nélküli részvétet, igaz áldozatra készséget, mint előbb? Mennyi testi és lelki pihenésre van szüksége, míg helyre áll a régi egyensúly, míg bizalma maga és mások irányában visszatér, míg a fogság szenvedései régi emlékekké válnak, miknek keserüségét elfeledtesse a szülői ház, családi boldogság, hit, remény és megnyugvás s főleg a munka sikerében és közhasznában lelki felüdülést talált azon tudat; hogy mégsem fáradtunk hiában!

Nagy lelke nem tört meg, a fogsága utáni három évtized mutatja, hogy ő az igaz nagyságok legjellegzőbb tulajdonával bírt: a fáradhatatlanul dolgozás azon benső képességével, mely független az élet és minden viszonyainak lenyűgöző körülményeitől. Meghajlott, de meg nem tört az élet nagy terhei alatt. Szelleme élénkségét mutatja, hogy gyalázatos börtöne sem tudta kiölni hatalmas munkakedvét. Tollal kezében győzedelmeskedett a kétségbeesés örületén, a magány rettentő egyedüliségén, némaságán.

Érdekes jelenség írói pályáján, hogy ő, aki fogságáig, a drámában csak a megrázóan tragicust, vagy az érzelmesen megríkatót szerette, aki egyéb dolgaiban sem árul el valami különös érzéket, a nevetető, a mulattató elem iránt, mintha csak kedvelt íróival is a saját lelke komolyabb irányát akarná jelezni, most börtöne sívár magányában, mintha vigaszt keresne, egyszerre Molièrehez nyúl, hogy legyen valami — legalább könyvekből merített és élvezett vigáság és derület — ami bearanyozza börtöne egyhangú, komor borulatát. Nagy lelkekhez hasonlóan, maga keresi a vigaszt, s nem akar elemésződni a folytonos egyformaság gyilkoló hangulatában. Nincs magához méltó társasága, a másoktól jövő vigasz csak gyéren jut hozzá, mint a napnak egy eltévedt sugara világító tűzkéve alakjában, az is csak, hogy fájón sejtesse vele a derületet, a természet magasztosan egyszerű pompáját, mely börtöne falán kívül örömet áraszt Isten szabad teremtményeire. De ő keresi a vigaszt és meg is találja Molièrejében, kinek pajzán jó kedve, a

saját lelkülete legmélyén fekvő tulajdonságot, a vígságot, mintegy elővarázsolja s midőn a mások mulattatására is gondol, magá derül föl, adva, nyerve a vigaszt, mit a molièrei dévajságok rejtenek magokban. Nem a Misanthropeban talál gyönyörűséget, hanem a burlesque kópéságokban s nem szégyenkezik börtönében nevetni, mint azok az »ambitiose tristis« debreczeni urak odahaza.¹

Molière-fordításainak első nyomára Kishez 1797 november 16-áról kelt levelében akadunk, midőn azt írja, hogy még ténát sem szabad tartania. Mind a mellett átdotgozza régibb munkáit: *Sztellát* és a *Vak lantost*, sőt újakkal is tud dicsekedni, melyekről »minden szenny le van fúva.« Ezek közt találjuk Molière két buffójátékát, amint ő nevezi: *A kéntelen házasságot* és a *Botcsinálta doktort*. És milyen büszke erre a két utóbbi munkájára!² »Nem szégyenlem erre a két darabra reá ütni bélyegemet s legalább azt nyerem vele, hogy a Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Súlyomkófák, kiket a közöttök termett Grammatica nyelvünknek Polykletusi Kanonjává teszen és kik a soloecismusaim miatt Klavigóban és Emiliában *ξείνός*-nak fognak szóllítani, reám ismernek, *hogy én is magyar vagyok*.« Hogyan remeg a kész munkák miatt, hogy azok elveszhetnének! Midőn 1799-ben az öcscsének ír, fölkéri, hogy a kezére bízott munkák közül a *Kéntelen házasság*-ot is három példányban másoltassa le, »mert illő,« hogy ha Isten szabaddá tesz, ennyi szenvedés és megmocskolás után, *nevemet a jóknál* becsessé igyekezzem tenni.«³

Végre eléri legfőbb vágyát, fogságából kiszabadul és siet munkába temetni a 2387 nap keserves emlékét. Már 1802 december végéről írja Kozma Gergelynek, hogy »egy tisztelt Asszonyoságtól« úgy értette, hogy az általa lefordított molière-darabok egyikét valaki Erdélyben már ő előtte is lefordította. Kéri ez előtte ismeretlennek látszó fordítás megküldését, mert szeretné a magáét »minek előtte sajtó alá kél, az Erdélyi fordítással összehasonlítani!«⁴ Nagy sokára, egy fél év eltelte után, megküldi Kozma 1803 július 31-éről kelt levelével a »*Kéntelenségből való orvos*« keresett fordítását, mely nem más, mint a nagy-enyedí ifjak egyike által 1791-ben

¹ Levelei III. k. 31 lap.

² I. h. II. k. 421 lap.

³ I. h. II. k. 426. lap.

⁴ I. h. II. k. 514—515. lap.

elkészült és 1794-ben Kolozvárott ki is adott dolgozat.¹ Kazinczy 1803 szept. 1-én felel Kozmának és tudatja, hogy hiszen ezt a fordítást »még Debreczenben megolvasta.« Tehát nem új előtte, s aztán nem is méltó a figyelemre az ő felfogása szerint. »Fiatál ember munkája, megtetszik a fordításon a gyakorlatlan és *bátor-talan* kéz.« Aztán hozzá teszi, hogy nem lelt benne egy szót is, »amit tudva való hasznára fordíthatott volna.« Mégis örvend, hogy újból megolvashatta, mielőtt a saját fordítását Kocsi Patkó János színjátszónak elküldené vagy a sajtó útján a közönség kezébe juttathatná.²

Kazinczy, úgy látszik, időközben még egy harmadik Molière-vigjáték lefordítására is kedvet kapott, mit abból gyanítunk, hogy 1802 februárjában Nagy Gábortól »újra« kéri Molière 3 darabját. Egy ugyanazon hónapbeli másik leveléből azt következtethetjük, hogy a *Kénytelen házasság* és a *Botcsinálta doktor* mellett, ama kért harmadik darab a *Monsieur de Pourceaugnac* volt. Hozzá fogott-e a lefordításához? ennek semmi nyomát sem találjuk későbbi leveleiben.³ De öröndetes ténynek jelezhető írói pályáján, hogy visszaadatva az életnek, munkakedve visszatér s így alkalmat nyer nevét becsessé tenni az igazak előtt. Mindamellét a sors gúnya marad, hogy egyik molièrei fordítása kiadását sem érhetette meg: a *Botcsinálta doktor* 1834-ben, a *Kénytelen házasság* pedig még későbbben 1839-ben jelent meg a Magyar Tudós Társaság *Külföldi Játékszin* VII-ik, illetőleg XV-ik kötetében. Ama tény elévülhetlen dicsősége fog mégis maradni, hogy a legügyesebben készült Molière-magyarosítás az ő tollából került ki s hogy az ő Molière fordításai az egyetlenek, melyeket a M. Tudós Társaság, a megalapítása előtti korból, érdemeseknek talált arra, hogy a kiadás révén hasznukat vegye újra éledő irodalmunk és állandósuló színeszetünk.

Érdekes Kazinczynál megfigyelni, hogy az átélt 2387 nap után, hogyan melegszik át meg nem tört lelke és hogyan jut sokkal előbb, mint sejténé vagy himni merné, ismét az irodalmi élet kellő sodrába. Az 1801-ik évi június végéről keltezett néhány sor, barátjai legbensőbbikéhez, Kis Jánoshoz, olyas valamit árul el,

¹ I. h. III. k. 79. lap.

² I. h. III. k. 94—95. lap.

³ Levelei III. k. 94—95. lap.

mintha lemondott volna írói ábrándjairól. Siet anyja karjai közé, meglátni a kies lombot, hol élte hab, szél és veszély után »*boldog homályban fog elmulni.*« Feledni és elfeledtetni akar. Első gondolata: rejtett magányában a közélet zajától elvonultan élni és bölcséleti szemlélődéssel tölteni el a még hátralévő éveket, mert az ő lelkében is ott rezeg a bánattal elnyomott költői lélek melancholiája: »Évek, ti még jövőendő évek, *miket reményem megtagad . . .*«

Alig telik el az első hét, már is a neje halálát felpanaszoló egyik barátjának ezeket írja: »boldog vagyok, hogy június 28-ika a rabbi-lincseket leoldotta.« Az igaz, hogy még ott áll a parton, közel »azon kősziklákhöz, a hol hajótörést szenvedvén, a nyeldeső habokkal küzködött«, de látjuk azt is, hogy emberül kiállotta a próbát, sőt már vigasztalni is tud! Maga adja a saját állapota, helyzete leg-ügyesebb jellemzését, a panaszkodó barátjához írt következő szép sorokban: »Szenvedő embert, okok által vigasztalni, ingerlés; a kínnak idő kell, béke kell, hogy magát megeméssze, s megemészti s felvidül.« Ime, neki már nem homály, elfeledtetés kell, hanem csak béke, nem vigasztalás, csupán idő, mely magától föl fogja emészteni bánatát, mert hisz ahhoz a gondolathoz, hogy szenvedett, nem járúl a lelki furdalás, a keserű önvád emésztő gyötrelme . . .

A régi barátság csakhamar megújul Kissel, Csokonayval, Virággal, Némethtel, Bessenyei Györggyel és 1801 végén már többszörösen sürgeti Nagy Gábort, hogy küldje el Molièret. Egy későbbi alkalommal (1802 febr. 10-én) már azzal támogatja sürgető kérését, hogy megöli az unalom, ha Molièret meg nem kapja — végre február végével alkalma nyílik meg is köszönni a várt küldeményt.¹ Molière hozzá nőtt egészen a szívéhez, még fogsága idejében. Most aztán egész lelkével neki fekszik, hogy az ott neki annyi vigaszt nyújtó íróat alaposan fordítsa és javítgassa. Ezen év végével már emlegetni is kezdi fogsága keserveit egyik fiatal barátjához, Kozma Gergelyhez intézett soraiban. Látszik, hogy sebe annyira behegedt már, hogy érintése nem okoz többé sajtó fájdalmat. Szinte könnyebbülésére esik kipanaszolhatni, hogy 2387 napig tartó fogsága idejében, csupán három hónapig engedték meg, hogy író szerszámmal éljen, a többi időt philosophiai elmélkedéssel töltötte el — — de hiába! mégis csak hosszúra nyúlt az, mert írnia, dolgoznia nem volt szabad! Ez a hetedfél év szigorúvá tette

¹ Levelezés II. k. 447., 452., 453., 456., 459. lap.

önmaga irányában és szigorúsága fokozódik az alatt az első 17 hónap alatt, melyet »Tokaj ege alatt, visszaadva hazája Isteneinek« eltölt. Orfeusa néhány darabja kivételével, semmit sem tud azon műveiből élvezni, miket előbb kiadott, *Bácsmegyei-t Gessner Idylljei* fordítását, gyermeki évei első próbatételeinél egyebeknek nem tartja és az »egészen elrontott« *Hamletről, Sztelláról, Diogeneszről, Herder meséiről* szólni sem akar. Gessnerjén dolgozott egyedül éjjel-nappal, hogy ha börtönében meg találna halni, »legalább az által nyerhesse el a koszorút.«

A munkásság emez új, szigorú korába esik *Botcsinálta doktorának* áldolgozása. Meg akarja mutatni a »Dea Debreczennek,« hogy nemcsak nem rontja tanítványaival egyetemben a magyar nyelvet, de, hogy ő is tud magyarul s magyarul írni »a hol van helye, a hogy *ők* szeretik.« Ez a fordítás ki fogja békíteni még a debreczenieket is, »noha én ő nekik tetszeni nem óhajtok« — teszi hozzá gúnyosan. Csodálni fogná, ha a debreczeni súlyomkofa, az ő *Botcsinálta doktorát* olvasván, még is csak »ides lelkem nimet Uramnak« szólítaná!¹

Ha fogsága hosszú ideje sok tekintetben kárba veszett, s írói munkásságát megbénította, egy tekintetben igen jó hatással volt reá: megtanulta, hogy önmagára, írói munkáival szemben a legszigorúbb mértéket alkalmazza. A mit termelés tekintetében vesztett irodalmunk, de főleg ő maga, kárpótolva érezhette magát a szigorú önmagába mélyedés nehéz művészetének elsajátítása révén. Érzy, tudja ezt Kazinczy is s maga jelöli meg írói munkássága határvonalait. A fogsága előtti kor a fiatalos kezdeményezés próbaideje. Fogsága rideg komorsága megérleli gondolatait s a mi ez után következik, csupán az lesz méltó nevét az utókor előtt maradandóvá tenni. A multban csalódást lát; csalódott önmagában, csalódott másokban. Börtönében új emberré vált, ki nem nagyon szeret visszafelé tekinteni. Előtte új jövő áll, csábos ingereivel, lelket emelő biztatásaival. Kazinczy ez új időköz kezdetén úgy tűnik föl, mint a ki nagy betegségen esett át, de a ki megszabadulván a halál révéből, az erejébe vetett bizalom hitével újjá, erőssé, bátorrá, és önmagába meg jövőjébe reménykedővé vált.

Ebben a szigorú korban készült Molière-fordításai mutatják, hogy milyen komolyan vette írói babérjait. Mielőtt sajtó alá adná

¹ Levelci II. k. 514 és III. k. 28. lap.

azokat, megküldi Virágnak, hogy az ő komoly itéletét is meghallja. Virág örömmel írja vissza kétségesskedő barátjának, hogy bárcsak mind a kettő minél előbb napvilágot láthatna; »mindakettő megérdemli azt a': Plaudite!«¹ Most már meg van nyugtatva Kazinczy is és összegyűjteni szándékolt darabjai közé ezeket is fölveszi, nem minden comicum nélküli mellékízt adva a dolognak az által, hogy orvos-doktor Szentgyörgyi József és Nagy Sámuel uraknak akarja ajánlani, de a comicum mérséklése czéljából hozzá csatolva az ügyesen fordított molièrei mottót:

Ott, a hol illik nevetni,
Legeszesebbnek azt vehetni
A kit látsz, hogy legbohóbb.

Hogy Rigó Jonathánjával, a »Dea Debreczennek« akar borsot törni az orra alá, azt Schediushoz írott leveléből tudjuk meg, melyben a fordítás módja körül követett eljárása új elveit helyezi kellő világításba. »Kárhoztassanak a Puristák, — írja — a kik soloecizmusaimon azért akadnak fel, mert nem értik; a hogy nekik tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nekem leczkét, hogy fordítani *szabad kézzel kell*; én nem térek el utamtól. Szabad kézzel én is fordítottam. Az ő kedvéért — egyedül az ő kedvéért van így fordítva a Molière két bohó játéka.«² Valamivel későbbben már azt írja Schediusnak, hogy elégedjenek meg a puristák az egyik darabjával: a *Botcsinálta doktorral*. Ha elveit egész kiterjedésükben nem fogadhatjuk is el, a *Botcsinálta doktorban*, melyet maga »magyar scenájú drámának nevez, oly ügyesen találta el a magyaros ízt,³ hogy vele valóban mintát adott volna, az idegen drámákat nemzetiessítő fordítóinknak. A követők csekély számáért nem őt, nem is színészetünket, egyedül irodalmi keserves viszonyainkat lehet vádolni, melyek miatt még egy elsőrendű író ily jó fordítása sem láthatott életében napvilágot. Annak határozott nyomára akadunk, hogy Kazinczy a magyar színészet érdekét akarta szolgálni e magyarosításával.⁴ Valósúlt-e terve, vagy ha valósúlt, nem

¹ III. k. 8. lap.

² V. ö. i. h. III. k. 8. 29., 41. lap. Ezeket az elveket ismétli Szentgyörgyihez írt levelében is III. k. 153. lap.

³ L. részletesebben D. Imre Lajos ügyesen írt értekezését: A »Botcsinálta doktor Molièrenél és Kazinczynál. Erdélyi Múzeum V-ik kötet, Kolozsvár 1888. a 169—193. lapon.

⁴ III k. 94—95 lap.

volt-e befolyással a darab további sorsára az, hogy Kocsi visszavonult a színi pályától — ma már eldönthetetlen. Csupán az az egy bizonyos, hogy Erdély színészete nem használta kézírásban a Kazinczy fordítását, mert a kolozsvári színpadon szerepel ugyan a »Le Médecin malgré lui« fordítása, de e fordítás nem magyarosítás s így egynek nem is vehető a Kazinczyéval.¹ Az ő fordítása csupán az akadémiai kiadás után került a magyar színpadra, először Budán 1834 december 2-dikán és aztán még egy ízben ugyanott 1836-ban. De jóságát és életrevalóságát bizonyítja az, hogy a *Nemzeti Színház* is (bár nagy sokára), mégis tudomást vett róla és 1842 július 24-iki előadásával, halottaiból föltámasztotta. Még vagy három ízben ott találjuk a műsoron (1842 július 30, 1843 január 16 és szeptember 12), de aztán végleg letűnik, mint idejét múlt alkotása egy régibb kornak. A viszonyok nagyon megváltoztak, a színpad nyelve is mássá lőn, mint a minő a jelen évszáz elején volt. Valóban alig képzelhető irodalmi alkotásra keservesebb sors, mint a minő ezt a fordítást érte, mely korában hatástalanul maradt, s midőn közkézre került, már csak mint emléket becsülték meg: írója egyéniségeért, a feldolgozásnak sok tekintetben még akkor is figyelemreméltó módjáért. Egy dolog mindamellett kétségtelen, hogy Kazinczy Rigó Jonathánja, ha egyébért nem, azért mindeenesetre maradandó emléke leszen irodalmunknak, hogy benne

¹ Az 1810 augusztus 19-iki színlap szerint, a 3 felvonásos, s »egy igen mulatságos víg Játék« cízme, személyzete és szereposztása a következő:

SKANARELLA
vagy
AZ ERŐLTETETT DOKTOR.

Játszó Személyek :

Skanarella	Jantsó.
A Felesége	Borbára.
Róbert, a Skanarella szomszédja	Farkas.
Geront úr	Székely.
Lutzinda, a Leánya	Joséfa.
Leander, a' Luczinda szeretője	Éder.
'Sakelin, Dajka	Ro'salia.
Lukáts, szolgál Gerontnál	Pergő.
Tibót, öreg paraszt	Kováts.
Ennek a' Fia	* * *
Valér, más Szólga	Rázt.

(Jantsó-féle színlapgyűjtemény az Erdélyi Múzeum könyvt.)

birjuk a legügyesebben magyarosított molièrei-vígjátékot, melynél kora jobbat, sikerültebbet nem képes fölmutatni.

A *Kénytelen házasság* sorsa egy cseppet sem mondható kedvezőbbnek, sőt tekintve, hogy soha (legalább tudtunkkal) szinpadra nem került, még amazénál is szomorúbbnak mondható. Kazinczy már kezdetben attól félt, hogy maga a cselekmény visszatetszést fog szülni — de midőn a bírálólul fölkerít »szent ember«, Virág sem látott a mesében »scurrilitást,« Kazinczy valamivel nyugodtabb lélekkel ajánlotta föl Schediusnak, mégis azzal az ovatos hozzáadással: »félek, hogy ezen Plautusi pajkoskodással írt darabért sacrilítással vádol Debreczen, hol az ambitiose tristis urak szégyenlenek nevetni.« Abban a tényben, hogy Kazinczy éppen Schediusnak, az *aesthetica* professorának akarta ajánlani a *Kénytelen házasságot*, volt egy kis furfang is, melyet szép szavakba burkolva így fejez ki: »Annak keresem ez által védelmét, a kinek mind leczkéi, mint tisztelt erkölcssei, igazolhatják cselekedetemet, mellyre azok, a kik a Grátziáknak nem áldoztak, kevély szánakozással fognak tekinteni.« Négy hónapra a levél után, nem is sejthető okból már azt írja Schediusnak, — hogy elvetette a Mariage forcé fordítását. (1803 július 13). Bevallott okait nem találjuk elegendőknek eljárása megértésére és bizonyára kellett egyébként is közbe jönni, ami eredeti tervétől eltérítette. »Szemrehányásokkal illetném magamat — írja, — hogy egy ilyen fölöttébb jelentéktelen darabot a lefordításra méltónak találhattam, ha ott, hol munkába vettem, valami jobbat találhattam volna és ha erre nem *olyas valami* indít, a mi önmagam előtt igen, de a közönséggel szemben nem igazolhatna.«¹

Kazinczy ekként maga döntötte el a *Kénytelen házasság* fordítása sorsát s megfosztotta e művét attól, hogy irodalmi közhatást gyakorolhasson még életében. Szigorát túlhajtotta. Ez a fordítása érdekesebb soknál azok közül, melyeket műveinek kilencz kötetre tervelt gyűjteményébe fölvelt. »Szabad kézzel csinált fordítás ez is, ha nem is teljesen abban az értelemben, mint a *Botcsinálta doktor*-é, mely magyarosítás még a személyek neveiben is, míg a *Kénytelen házasság* megtartja a személyek idegen nevét is s csupán Geronimóból csinál Gyerominot. Igen ügyesen alkalmazott komázó hang vonúl végig pl. a Sganarelle és Gyeromino párbeszédein, annélkül, hogy az akár a parasztnak akár az aljasnak

¹ V. ö. III. k. 31., 42., 71. lapokat.

határait csak érintené is. A cocut óvatosan adja vissza a sógor szóval, mely első hallásra nem oly egyértelmű, mintha — szarvakról beszélne. Személyeiben jellegzetességre törekszik és pl. a cigány-asszonyt cigány-jargonban szólaltatja meg. Népiessé, magyarossá tette Molière comedie-ját, melynek vastag tréfái a körülírás által nemhogy vesztenének, de nyernek, mert világosabbakká válnak. A debreczeni czívis typusa lebeghetett szemei előtt, midőn Sganarellet zsirós szájú magyarsággal beszélteti, anélkül, hogy az illendőség határait túllépetné vele. Egy egész csomó népies mondást lehetne fordításából kiírni, annak bizonyításául, hogy Kazinczy is ismerte nyelvét, s ott, hol helyén valónak tudta — mint a jelen fordításban is — alkalmazta is. A következő mondatot: *Ma foit, je ne sais* — így fordítja: *Eb a gubám én azt nem tudom; vagy Je quitterais le dessein que j'ai fait* — így adja vissza: *Majd bizony valami hetyke fattyú fogára hagyok egy ily derék falatot —; vagy Au diable les savants qui ne veulent point écuter les gens! On me l'avait bien dit, que son maître Aristote n'était rien qu'un bavard* — ekképen: *Köszvény hasogassa meg kezét lábát az ebekugatta tudósának, hiszen már ez csunya dolog. Ugyan megtetszik, ki iskolájában tanult; vagy Te voilà payé de ton galimatias, et me voilà content, így: Nesze, hogy az ördög szekermenczezzon meg. Másszor beszélj úgy amint illik, ha szépen szólnak hozzád.*

A fordítás szabadságának jellemzésére álljon itt néhány hely, a melyből fogalmat alkothatunk arról, hogy mit értett ő a »szabad kézzel« készült fordítás lényegeiről. A következő helyet (2. jel) így fordítja le:

*Vous avez raison, je m'étais trompé.
Vous ferez bien de vous marier.*

Töredelmes szívvel vallom meg vétke-
met, édes sógor uram! hibáztam,
felette rútúl hibáztam. De úgy van,
mikor az ember hirtelenkedik. Csak rajta
édes sógor uram; vegyünk hamar valami
piros pozsgás menyecskecskét.

*Outre la joie que j'aurai de posséder
une belle femme, qui me fera mille caresses,
qui me dorlotera, et me viendra
frotter lorsque je serai las.*

Egy az, hogy egy gyönyörű melles
czombos kis menyecske feleségem lesz,
aki majd mikor estve fáradtan haza
jövök a munkásimtól, s magamat ágyba
vetem, szépen mellém kuczorodik az
ágyam párkányára, karomat, lábomat
szépecskén megdörzsöli s nem fogja
helyét lelteni, hogy valami jó vacsorát
tehessen előmbé.

Et qu'en me mariant, je pourrai me voir revivre en d'autres moi-même . . .

Ha pedig megházasodtam azt fogom látni, hogy a kis Szganarollák úgy szaporodnak el körültem mint a tők a töve körül . . .

Vagy a XI-ik jelenetből:

Peste soit des carognes qui me laissent dans l'inquiétude! Il faut absolument que je sache la destinée de mon mariage; et, pour cela, je veux aller trouver ce grand magicien dont tout le monde parle tant, et qui, par son art admirable, fait voir tout ce que l'on souhaite.

Patvar hordja el a varjú drámáit, még bizonytalanabb vagyok mint voltam. Török, szakad, tudnom kell, mit várhatok magamra. Annyit hallom, hogy emlegetik azt a garabonciás deákot, aki a Thüjlerie mellett lakik. Bár csak rá tudnám venni magamat, hogy azt a keresztutat kiálljam! de félek a kísértetektől!

Végül álljon itt a XIII-ik jelenet:

Mè voilà tout dégoûté à fait de mon mariage: et je crois que je ne ferai pas mal de m'aller dégager de ma parole. Il m'en a coûté quelque argent; mais il vaut mieux encore perdre cela que de m'exposer à quelque chose de pis. Tâchons adroitement de nous débarrasser de cette affaire. Holà!

Ime jól laktam a házassággal! Mi a követ kezdjek? Bolond tettem már is sok pénzbe került; de ha nem tudom mennyibe kerül is, meg nem állok, míg ki nem vájom magam a kezekből. Most még csak pénz; továbbat pénz is, becsület is, nyugalom is. Az atyjához megyek; kimondom neki nyilván és világosan, hogy nekem a lányam nem kell; tegye a hová tetszik, de én veje nem leszek.

E példák eléggé igazolják, hogy Kazinczy szabad kézzel csinált fordítása éppen nem hamisította meg a molièrei szellemet. A burlesquebe illő hangot igen jól eltalálta: Szabadságai nem válnak ferdítéseké s terjedelmessége éppen nem azt jelenti, hogy nem értette meg az eredeti szöveget. Valóban nagy kár, hogy e fordítás kiadásától túlzott szemérmessége tartja vissza. Sokan tanulhattak volna belőle s bizonyára a *L'Avare*-nak a huszas években készült Döbrentei-féle magyarosítása is jobbá válhatik, ha a könnyen haragvó tanítvány egykor nagyon szeretett mestere példáját követi!

Kazinczy ezen fordításának nem utolsó érdeme, hogy még ma is az élvezet egy nemével olvashatjuk — a mit kora fordításainak alig egy-kettejére mondhatunk el őszinte lélekkel. Sorsára jellemző tényül még csak azt jegyezzük meg, hogy a magyar színpad a 30-as és 40-es években teljesen megfélemedezett ama Kénytelen házasság sikerült fordításáról.

BAYER JÓZSEF.

